

Edukacja bocznych linii rodu Radziwiłłów w XVIII wieku. Wyznacznik statusu społecznego czy szansa na awans?*

Abstract. The paper analyses the education of the members of three collateral lines of the Radziwiłł family (Kleck, Szydłowiec and Berdyczów) between the late 17th century and 1773, the year of the suppression of the Society of Jesus. The author has resorted to various archival sources, particularly private letters and diaries. The decline in social prestige of these family lines determined the way in which their members were educated. While all the members of the first generation studied in various Jesuit colleges and later undertook the *grand tour*, later on most Radziwiłłs were educated under the supervision of their more powerful relatives from Nieśwież. Nevertheless, they received careful education, often in Jesuit or Piarist colleges for noblemen. Command of modern languages, history and geography favoured their political career during the crisis of the Nieśwież branch in the 1760s. After reconstructing the early life of various members of the Radziwiłł family, the author analyses the criteria that determined the choice of various schools.

Keywords: Radziwiłł family, Jesuits, Piarists, Education, Grand Duchy of Lithuania, 18th century

Edukacja elit szlacheckich stała się ostatnio ważnym przedmiotem badań w polskiej historiografii. Spośród licznych opracowań poświęconych tej tematyce wiele dotyczy Radziwiłłów¹. Mimo stosunkowo rozwiniętego stanu badań wciąż mało wiemy na temat

* Niniejszy artykuł powstał dzięki finansowaniu NCN w ramach projektu „Inwentarze kolegium jezuickiego w Ślucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa” (nr 2019/35/B/HS3/00311).

¹ W. Sokołowski, *Studia i peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów w latach 1595–1603 (Model edukacji syna magnackiego na przełomie XVI i XVII w.)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1992, 35, s. 3–35; M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów: od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995; K. Stojek-Sawicka, *Duchowni katolicycy w roli prywatnych nauczycieli i wychowawców na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2006, 44, s. 209–230; M. Szerszeń, *Rejs Michała Kazimierza Radziwiłła rzekami Europy (30 lipca – 28 września 1722)*, „Przegląd Historyczny” 2006, 97/3, s. 367–384; A. Mariani, *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1721–1723). Między*

dzieciństwa i dorastania przedstawicieli bocznych linii rodu. Z braku badań archiwalnych nawet najnowsza literatura powieliła wiadomości zaczerpnięte z XIX-wiecznej *Galerii nieświeżskiej* Edwarda Kotłubaja². Celem niniejszego artykułu jest nie tylko weryfikacja tych informacji, ale też refleksja nad znaczeniem edukacji jako wyznacznika pozycji rodu i jako elementu przygotowującego przyszłą karierę polityczną jego członków. Edukacja stanowi też dobre pole badań nad relacjami między rodem magnackim a innymi instytucjami, w tym przede wszystkim zakonów jezuitów i pijarów.

Przedmiotem niniejszych rozważań są męscy przedstawiciele tzw. linii kleckiej młodszej, zapoczątkowanej przez Dominika Mikołaja Radziwiłła (1643–1697), młodszego syna Aleksandra Ludwika (1594–1654) i jego drugiej żony Lukrecji z rodu Strozziach (1621–1694)³. W odróżnieniu od nieświeżskiej owa linia uległa znacznemu rozrodzeniu w kolejnych pokoleniach. Spośród liczego potomstwa Dominika Mikołaja najstarszy syn Jan Mikołaj (1681–1729) kontynuował bezpośrednio linię ordynacką, podczas gdy młodszy Michał Antoni (1687–1721) i Mikołaj Faustyn (1688–1746) zapoczątkowali odpowiednio linie – szydłowiecką i berdyczowską. Rozrastaniu rodziny towarzyszyły rozdrobnienie majątku i spadek jej politycznego znaczenia. O ile Dominik Mikołaj piastował w latach 1690–1697 urząd kanclerza litewskiego, będąc równocześnie nestorem rodu, o tyle spośród jego synów, jedynie Jan Mikołaj i Mikołaj Faustyn weszli w skład senatu jako wojewodowie nowogródzcy⁴. W kolejnym pokoleniu tylko Jerzy (1721–1754), syn Mikołaja Faustyna, piastował urząd senatorski, również jako wojewoda nowogródzki⁵.

Spadek politycznego znaczenia bocznych linii rodu Radziwiłłów w pierwszej połowie XVIII stulecia wpływał na wybory edukacyjne ich członków. O ile początkowo wychowywali się według wzorców magnackich, odbywając po kolei studia w kolegiach jezuickich, a następnie podróż zagraniczną, o tyle później część z nich pobierała wykształcenie pod okiem zamożniejszych krewnych z Nieświeża. Ponowne uniezależnienie przedstawicieli bocznych linii rodu nastąpiło dopiero na początku panowania Stanisława Augusta z powodu wygnania ówczesnej głowy rodu Karola Stanisława Radziwiłła

tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej, w: *Europejski wiek osiemnasty – uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski et al., Kraków 2013, s. 211–220; R. Tomczak, *Podróż młodego magnata do szkół – księżę Janusz Radziwiłł w cudzych krajach (1628–1633)*, w: *społeczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań*, cz. 2, red. K. Puchowski, Warszawa 2018, s. 125–148. Ogólnie na temat edukacji staropolskiej zob. D. Żołędź, *Ideale edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa–Poznań 1990. Spośród prac poświęconych szkolnictwu jezuickiemu zob. przede wszystkim S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce: studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint 2003); K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.

² E. Kotłubaj, *Galerja nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno 1857. Na tę pozycję powołują się często autorzy haseł o Radziwiłłach opublikowanych w 30. tomie *Polskiego słownika biograficznego*.

³ A. Rachuba, *Radziwiłł Dominik Mikołaj (1653–1697)*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt.: PSB), t. 30, Wrocław 1987, s. 173–176.

⁴ E. Szklarska, *Radziwiłł Mikołaj Faustyn (1688–1746)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 361–363.

⁵ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Jerzy (1721–1754)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 237–238.

„Panie Kochanku” (1734–1790), spowodowanego jego opozycją wobec elekcji Stanisława Augusta. Do schyłku panowania Augusta III stolica ordynacka miała podwójne znaczenie: jako siedziba dworu Michała Kazimierza „Rybeński” (1702–1762) oraz jego żony Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich (1705–1753) i kolegium jezuickiego, ufundowanego w 1584 r. przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” (1549–1616)⁶. Rola Nieświeża jako gniazda rodowego wzrastała na skutek awansu „Rybeński” na głowę rodu, do obowiązków której należała dbałość o wychowanie i karierę uboższych krewnych. Z kolei placówka jezuicka ofiarowała zarówno pięcioklasowy kurs humanistyczno-retoryczny, jak i trzyletni kurs filozofii. Mimo że nie była jedynym kolegium jezuickim, w którym kształcili się młodzi Radziwiłłowie, to z racji rodzinnego patronatu zapewniała członkom rodu odpowiednie warunki. O ile *terminus a quo* stanowią lata 90. XVII stulecia, o tyle *terminus ad quem* tworzy rok 1773. Wybór kasaty Towarzystwa Jezusowego jako cezury wynika z pierwszoplanowej roli, którą jezuici odgrywali w wychowywaniu katolickich linii Radziwiłłów.

Podstawę źródłową stanowią materiały pochodzące głównie z Archiwum Radziwiłłów, przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Szczególnie cenne są – korespondencja należąca do działu IV i V oraz diariusze z działu VI, spośród których ważną rolę odgrywa obszerny diariusz Michała Kazimierza „Rybeński”⁷.

Potomkowie Dominika Mikołaja

Ze względu na dużą różnicę wieku najstarszy syn Dominka Mikołaja – Jan Mikołaj zaczął na pewno pobierać wykształcenie wcześniej niż młodszy bracia Michał Antoni i Mikołaj Faustyn. Informacja podana przez Edwarda Kołtubaję, jakoby bracia kształcili się w kolegium nieświeskim⁸, nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Można jednak uznać ją za prawdopodobną w odniesieniu do pierwszego etapu wykształcenia. W połowie lat 90. Jan Mikołaj kontynuował naukę w kolegium jezuickim w Warszawie, gdzie brał udział w weselach siostry Lukrecji Katarzyny z Mikołajem Wiktorynem Grudzińskim w lutym 1696 r.⁹ Stamtąd też informował brata stryjecznego Karola Stanisława o śmierci ojca¹⁰. W Warszawie uczył się też Michał Antoni, który w 1696 r. grał rolę Innocentego XII w sztuce wystawionej z okazji nadania kapelusza kardynalskiego Henrykowi d’Arquienowi, te-

⁶ Znaczenie placówki w XVIII w. odzwierciedla inwentarz pokasacyjny. *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Mariani, Poznań 2020.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), Archiwum Radziwiłłów Warszawskie (dalej cyt.: AR), dz. VI, nr II–80a (kopia).

⁸ E. Kołtubaj, op. cit., s. 349–350.

⁹ K. Sarnecki do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 23 II 1696, w: K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, oprac. J. Woliński, t. 2, Wrocław 2004, s. 509.

¹⁰ AGAD, AR, dz. IV, nr 191, J. M. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 31 VII 1697.

ściowi Jana III¹¹. Otrzymane tam wykształcenie uzupełniał potem w Braniewie¹². Razem ze starszym bratem musiał się wychowywać się również Mikołaj Faustyn. Pobyt w stolicy ułatwiał kontakty z dworem królewskim i sprzyjał pierwszym krokom kariery politycznej: w 1697 r. Jan Mikołaj posłował na sejm konwokacyjny¹³. Po ukończeniu edukacji szkolnej nastąpiła podróż zagraniczna. Najwcześniej wyjechał Jan Mikołaj, który w 1698 r. przebywał w Pradze¹⁴. Po krótkotrwałym powrocie do ojczyzny, związanym z uregulowaniem kwestii finansowych po śmierci ojca, wyjechał ponownie w 1699 r. w towarzystwie młodszych braci. Po nieudanych próbach pozyskania towarzysza podróży w osobie jezuita Jana Krukowieckiego, który w latach 1697–1701 wojażował z ordynatem Tomaszem Józefem Zamoyskim (1678–1725)¹⁵, ich opiekunem został Samuel Szweykowski¹⁶. Po wspólnym pobycie w Paryżu Jan Mikołaj wrócił na krótko do Rzeczypospolitej w 1702 r.¹⁷ Michał Antoni i Mikołaj Faustyn przebywali natomiast w Bolonii i Wiedniu, gdzie w 1703 r. spotkali się ponownie ze starszym bratem, aby wrócić do ojczyzny¹⁸.

Linia klecka młodsza

Trudne relacje małżeńskie Jana Mikołaja i Henrietty z Przebendowskich (1682–1755) rzutowały na edukację i psychikę ich jedyne go syna Marcina Mikołaja (1705–1782), późniejszego krajczego litewskiego¹⁹. Pomimo obecności kapelana nadwornego Konrada Terpiłowskiego w kręgu pary wkład jezuitów w wychowanie przyszłego ordynata kleckiego był niewielki. Zdaniem Edwarda Kotłubaja Marcin Mikołaj uczył się w Nieświeżu, aby następnie ukończyć edukację w Akademii Wileńskiej²⁰. Pogląd ten nie znajduje jednak

¹¹ *Maiestas honoris Vaticani regis Caroli VI Romanorum imperatoris trophaeis exornata, Ioannis III regis Poloniarum maiestate et praesentia coronata atque Cardinali Henrico de La Grange Arquyan Mariae Casimiraie genitori proposita*, [Warszawa 1696]. Zob. *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 1: *Programy teatru jezuitckiego*, oprac. W. Kototaj, Wrocław 1976, s. 338.

¹² AGAD, AR, dz. IV, nr 374, M.A. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, Braniewo, 10 III 1699.

¹³ A. Rachuba, *Radziwiłł Jan Mikołaj (1681–1729)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 200.

¹⁴ AGAD, AR, dz. IV, nr 191, J.M. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, Praga, 13 VI 1698, 20 VI 1698.

¹⁵ Archivum Romanum Societatis Iesu, Epistolae Externorum 37: J.M. Radziwiłł do T. González, Paryż, 26 III 1700; *Krukowiecki Jan*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 334; M. Kozaczka, *Poczet ordynatów Zamoyskich*, Lublin 2004, s. 44.

¹⁶ Jego korespondencja zachowała się w jednostce AGAD, AR, dz. V, nr 15696/I.

¹⁷ Listy z okresu podróży zagranicznej znajdują się w AGAD, AR, dz. IV, nr 191–192.

¹⁸ AGAD, AR, dz. IV, nr 516, M.F. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, Szydłowiec, 22 X 1704; BN, nr II.9036, k. 8nn.

¹⁹ Zob. A. Perlakowski, *W kręgu skłóconej rodziny. Uwagi o małżeństwie Doroty Henrietty z Przebendowskich Radziwiłłowej z Janem Mikołajem Radziwiłłem*, w: *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji, Wrocław 23–24 października 2004 r.*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 195–205.

²⁰ E. Kotłubaj, op. cit., s. 353–354.

potwierdzenia w źródłach, w których raczej pojawia się wzmianka o preceptorze z zakonu dominikanów, związanym z klasztorem brzesko-litewskim²¹. Podobnie jak ojciec Marcin Mikołaj odbył w latach 1720–1723 podróż zagraniczną²².

Ze ślubu zawartego w 1728 r. przez Marcina Mikołaja wbrew woli ojca z Aleksandrą z Bełchackich, córką kasztelana bieckiego Baltazara Adriana (zm. 1715) i Heleny z Potockich, urodziło się rodzeństwo Antonina i Józef Mikołaj (1736–1813)²³. Po śmierci Aleksandry książę poślubił Martę z Trębickich²⁴, która mu urodziła czterech synów: Antoniego Mikołaja (1741–1778), Michała Hieronima (1744–1831), Dominika (ur. 1747) i Jakuba Krzysztofa (ur. 1748). Z biegiem lat książę zaczął zdradzać objawy choroby umysłowej, z powodu której był określany przez krewnych z Nieświeża epitetami bezmózgiego, bezduszniaka i „człowieka osobliwszego całe stworzonego na ukaranie familii naszej”²⁵. Pod presją szlachty brzeskolitewskiej, która skarżyła się na księcia, krajczy został ubezwłasnowolniony przez krewnych w 1748 r. Opiekę nad drugą żoną księcia i liczną gromadą niepełnoletnich dzieci przyjęli wspólnie „Rybeńko”, Hieronim Florian (1715–1760) i Jerzy, wojewoda nowogródzki. Na mocy układu rodzinnego, podpisanego w Białej Książce 1 czerwca 1750 r., chorąży wielki litewski Hieronim Florian sprawował pieczę nad edukacją ordynata kleckiego Józefa Mikołaja, podczas gdy Jerzy przejął kuratelę nad najstarszym Antonim Mikołajem, a Michał Kazimierz nad drugim Michałem Hieronimem²⁶. Dwaj najmłodszy synowie Dominik i Jakub pozostawali pod opieką matki.

Do dwunastego roku życia Marcin Mikołaj nie pobierał regularnego wykształcenia. Prośby Marcina Mikołaja o przyjęcie go na dwór nieświecki spotkały się z odmową „Rybeńki”, który obawiał się, że wysunie propozycję małżeństwa syna z jego córką²⁷. Po ubezwłasnowolnieniu ojca Józef Mikołaj przebywał pod opieką Hieronima Floriana najpierw w Białej, a potem w Słucku²⁸. Tu pobierał naukę w miejscowym kolegium jezuickim, wyróżniając się aktywnością w życiu szkolnym: 5 maja 1750 r. wygłosił mowę z okazji urodzin opiekuna²⁹. W latach 1751–1752 nadzorował jego edukację Ignacy Petrycy, który dotychczas wykładał retorykę dla kleryków jezuickich. Z powodu bliżej nieokreślonego przewinienia Petrycy został usunięty u schyłku 1752 r., a na jego miejsce

²¹ A. Perłakowski, op. cit., s. 199.

²² Zachowała się instrukcja ojcowska i dokumentacja finansowa. Zob. AGAD, AR, dz. XI, nr 220.

²³ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Marcin Mikołaj (1705–1782)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 290; A. Perłakowski, op. cit., s. 204.

²⁴ Już wtedy jego niekonwencjonalne zachowanie wywołało oburzenie krewnych z Nieświeża. W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746): działalność gospodarcza i mecenas*, Warszawa 2000, s. 25.

²⁵ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 1637; J. Tazbir, *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1993, s. 110–111.

²⁶ AGAD, AR, dz. XI, nr 225, s. 214.

²⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 419, M.K. Radziwiłł do F.U. Radziwiłłowej, Wschowa, 17 V 1742.

²⁸ AGAD, AR, dz. V, nr 14546/III, Slanitz do H.F. Radziwiłła, Biała, 7 I 1750.

²⁹ „Kurier Polski” 1750, nr 766, Słuck, 5 V 1750.

powołano w styczniu 1753 r. innego jezuitę, Piotra Kajetana Borowskiego, kapelana nadwornego Hieronima Floriana³⁰. Kolejnym nauczycielem był pijar Maciej Tukałło, przyszedłszy prowincjał litewski, który od maja 1753 r. do początku 1757 r. pełnił nie tylko funkcje nauczyciela, ale i gubernera. Razem z księciem uczyli się dwaj klienci radziwiłłowscy: porucznik Morawski i niejaki Orzelski. Po odejściu Tukałły nadzór nad księciem sprawował jego współbrat Walerian Jasiński. Edukację szkolną uznano wtedy za zakończoną, ale na wyjście spod opieki Józef Mikołaj musiał czekać jeszcze trzy lata, do śmierci Hieronima Floriana. W 1758 r. krajczycze wyjechał po raz pierwszy ze Słucka z Jasińskim i pamiętnikarzem Marcinem Matuszewiczem, aby odwiedzić babcię Helenę z Potockich w Krakowskiem³¹. Rok później wszedł w posiadanie ordynacji kleckiej, a jesienią 1760 r. posłował na sejm z powiatu pińskiego³².

Inaczej przebiegała edukacja dzieci z drugiego małżeństwa Marcina Mikołaja. Najstarszy Antoni Mikołaj z powodu słabego zdrowia obrał karierę duchowną. W latach 1748–1750 książę przebywał w Białej, gdzie pobierał początkowe nauki³³. Następnie, na mocy ugody z 1750 r. w sprawie opieki nad krajczycami, znajdował się pod kuratelą wojewody nowogródzkiego Jerzego do grudnia 1754 r. Edukację pobierał wówczas na dworze opiekuna najpierw w Lubczu, a potem w Jaworze pod kierunkiem pijara Bonawentury Jarmańskiego (1725–1784)³⁴. W marcu 1755 r., gdy po śmierci wojewody kuratelę przejęli Michał Kazimierz i Hieronim Florian, Antoni Mikołaj przybył do Nieświeża³⁵. W listopadzie tego roku został wprowadzony przez „Rybeńkę” do szkół nieświeskich³⁶, w których uczył się do 1758 r.³⁷ Rok później podjął decyzję o przystąpieniu do stanu duchownego³⁸. Wtedy za zgodą matki został powierzony opiece Hieronima Floriana³⁹, który postanowił sfinansować jego naukę w Collegium Germanicum w Rzymie i powierzył przygotowania do wyjazdu proboszczowi białskiemu Ludwikowi Riaucourowi⁴⁰. W Wiecznym Mieście książę miał kształcić się pod protekcją innego prałata związanego z rodem radziwiłłowskim, Jerzego Lascarisa. Do wyjazdu jednak nie doszło z powodu śmierci Hieronima Floriana. Antoni

³⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 1122, P. Borowski do H.F. Radziwiłła, Słuck, 15 I 1753.

³¹ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, oprac. B. Królikowski, Z. Zielińska, Warszawa 1986, s. 26–42.

³² H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Józef Mikołaj (1736–1813)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 238.

³³ AGAD, AR, dz. IV, nr 704, M. z Czapskich Radziwiłłowa do H.F. Radziwiłła, Biała, 19 XII 1748.

³⁴ Zob. AGAD, AR, dz. V, nr 5900.

³⁵ Poznawszy go, „Rybeńko” zanotował, że ma „dosyć dobry temperament”. AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 1998.

³⁶ Ibidem, s. 2023.

³⁷ Ibidem, s. 2200.

³⁸ AGAD, AR, dz. V, nr 5900, B. Jarmański do H.F. Radziwiłła, Nieśwież, 5 X 1759.

³⁹ AGAD, AR, dz. IV, nr 591, A. z Miączyńskich Radziwiłłowa do H.F. Radziwiłła, Biała, 21 I 1760.

⁴⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 13104/IX, L. Riaucour do H.F. Radziwiłła, Kiełmy, 22 I 1760; Warszawa, 23 II 1760.

Mikołaj pozostał w Polsce i od października 1760 r. dokszałcał się w seminarium księży misjonarzy (lazarystów) w Warszawie⁴¹. Rok później, dzięki protekcji biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, otrzymał nominację na kanonię wileńską i gnieźnieńską⁴².

Od 1749 r. Michał Hieronim przebywał w Nieświeżu pod opieką „Rybeńki” i jego żony Franciszki Urszuli. W Nieświeżu uczęszczał do szkół jezuickich, korzystając jednocześnie z Akademii Rycerskiej pod nadzorem dyrektora Jakuba Fryczyńskiego⁴³. Niejednokrotnie towarzyszył „Rybeńce” w podróżach po Rzeczypospolitej⁴⁴. Rzadko natomiast widywał się z matką⁴⁵. Przeznaczony do stanu duchownego, pod koniec 1753 r. Michał Hieronim został wysłany do Lwowa na naukę w seminarium teatynów, którą ukończył w 1756 r. pod kierunkiem prefekta Hieronima Moro⁴⁶. Pobytem księcia interesowała się teściowa „Rybeńki” Teofila z Leszczyńskich. Po ukończeniu nauk we Lwowie Michał Hieronim wrócił do stolicy ordynackiej, gdzie od maja 1757 r. pobierał dalszą edukację w miejscowym kolegium jezuickim⁴⁷. Od października przebieg jego nauki nadzorował pijar Bonawentura Jarmański, który został oddalony w 1762 r. za rozkazem „Panie Kochanku” z bliżej nieznanymi powodów⁴⁸. W wieku osiemnastu lat Michał Hieronim rozpoczął karierę polityczną w otoczeniu Karola Stanisława, któremu towarzyszył na reasumpcję Trybunału Głównego litewskiego w maju 1762 r.⁴⁹ Kilka miesięcy później, w sierpniu 1762 r., został obrany posłem na sejm z powiatu nowogródzkiego⁵⁰. Posłował też na konwokację w 1764 r. z powiatu oszmiańskiego⁵¹. W przeciwieństwie do starszych braci Józefa Mikołaja i Antoniego, nie angażował się w życie polityczne w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta. Karierę zawdzięczał raczej koligacjom wynikającym z małżeństwa z Heleną z Przeździeckich oraz kontaktem z Rosją w okresie po konfederacji barskiej⁵².

⁴¹ AGAD, AR, dz. V, nr 8211/VIII, J. Lascaris do M.K. Radziwiłła, Warszawa, 30 X 1760.

⁴² H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Antoni Mikołaj (1741–1778)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 155–156. Bezsukcesyjnie „Rybeńko” sondował już 1762 r. uzyskanie dla niego pisarstwa duchownego Trybunału. AGAD, AR, dz. V, nr 14560, J. Śliwicki do M.K. Radziwiłła, Warszawa, 1 II 1762.

⁴³ AGAD, AR, dz. V, nr 3902/I, J. Fryczyński do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Nieśwież, 9 IV 1751; AGAD, AR, dz. VII, nr 554, Wykaz imienny kadetów, 17 X 1751, s. 2; M.J. Bączkowski, *Akademia Rycerska w Nieświeżu i radziwiłłowskie korpusy kadetów w XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia” 1994, 10, s. 28.

⁴⁴ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 1820.

⁴⁵ Ibidem, s. 1800, 1803.

⁴⁶ Zob. AGAD, AR, dz. IV, nr 478.

⁴⁷ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 2095.

⁴⁸ AGAD, AR, dz. IV, nr 710, M. z Trębickich Radziwiłłowa do K.S. Radziwiłła, Demenicze, 24 XI 1762.

⁴⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, nr 24, s. 55.

⁵⁰ Ibidem, nr 25, s. 6–7.

⁵¹ M. Matuszewicz, *Diariusz*, t. 2, op. cit., s. 452. Podpisał manifest przeciw sejmowi konwokacyjnemu. Ibidem, s. 527.

⁵² K. Lesińska, *Radziwiłł Michał Hieronim (1744–1831)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 306; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, t. 48, s. 95–96, 98.

Inaczej niż w przypadku dwóch najstarszych synów Marta z Trębickich miała wiele do powiedzenia w kwestii wychowania najmłodszych – Dominika i Jakuba, którzy zostali przy niej w Demeniczach na Podlasiu po ubezwłasnowolnieniu męża. W 1753 r. Dominik został przyjęty na dwór kodeński Konstancji z Radziwiłłów Sapieżyny, wdowy po kanclerzu Janie Fryderyku⁵³. Jakub natomiast znalazł się w Brześciu Litewskim pod kierunkiem stryja Marty, jezuita Bogusława Trębickiego⁵⁴. O dalszej edukacji szkolnej księżna zaczęła myśleć w 1757 r., gdy synowie mieli odpowiednio 10 i 9 lat. Wobec opiekuna Hieronima Floriana, który wyrażał zamiar wysłania Dominika i Jakuba do Akademii Wileńskiej, krajczyzna broniła własnej koncepcji, polegającej na wyborze jednego z kolegów szlacheckich w Warszawie. Marta skłaniała się początkowo ku teatynom, ale wobec oporu Hieronima Floriana pozostawała otwarta na możliwość wysłania ich do pijarów⁵⁵. Ostatecznie jednak doszło do powierzenia dzieci jezuitom warszawskim. Do podjęcia tego kroku skłaniał Martę stryj Bogusław, który prosił, „aby nie czyniła krzywdy jezuitom, mając w tym zakonie krew swoją”⁵⁶. W kwietniu 1758 r. Marta oddała dzieci do jezuickiego kolegium szlacheckiego w Warszawie⁵⁷. Wkrótce wpadła w tarapaty finansowe i z powodu rzekomego braku opieki zdecydowała przenieść synów do teatynskiego kolegium szlacheckiego na rok szkolny 1760/1761⁵⁸. Mimo finansowego wsparcia pasierba Józefa Mikołaja⁵⁹, Marta wciąż była niezadowolona i w kolejnym roku szkolnym oddała Dominika i Jakuba z powrotem jezuitom warszawskim dzięki wstawiennictwu biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego⁶⁰. Warunkiem powrotu do jezuickiego kolegium szlacheckiego było wyznaczenie dla nich osobnej stancji i dyrektora, którym był Antoni Leszczyński⁶¹. Również tym razem nie powiodło się lepiej: w roku szkolnym 1762/1763, pozostawivszy w Warszawie niespłacone długi⁶², krajczycywie przenieśli się do konwiku pijarów w Wilnie, gdzie rozpoczęli naukę

⁵³ AGAD, AR, dz. IV, nr 708, M. z Trębickich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła, Demenicze, 20 X 1753.

⁵⁴ AGAD, AR, dz. V, nr 14613, B. Trębicki do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Brześć Litewski, 7 IV 1756.

⁵⁵ AGAD, AR, dz. IV, nr 709, M. z Trębickich Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła, do Iwania, 28 VIII 1757.

⁵⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 14613, B. Trębicki do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Brześć Litewski, 2 XI 1757.

⁵⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 709, M. z Trębickich Radziwiłłowa do H.F. Radziwiłła, Demenicze, 28 IV 1758.

⁵⁸ AGAD, AR, dz. IV, nr 106, D. i J. Radziwiłłowie do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Warszawa, 27 X 1760.

⁵⁹ AGAD, AR, dz. IV, nr 224, J.M. Radziwiłł do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Warszawa, 19 X 1760.

⁶⁰ Biblioteka Narodowa, III.3261/IV, M. z Trębickich Radziwiłłowa do J.A. Załuskiego, Demenicze, 7 VII 1761; Demenicze, 30 VIII 1761; AGAD, AR, dz. V, nr 11042: S. Ossoliński do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Warszawa, 24 VIII 1761.

⁶¹ ARSI, Lituania 60, Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1759 in annum 1760, s. IV.

⁶² AGAD, AR, dz. V, nr 18130, K. Wyrwicz do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Warszawa, 4 X 1762; Warszawa, 13 XII 1762.

od infimy⁶³. Studiowali tam do 1766 r., gdy ukończyli klasę poetyki⁶⁴. W odróżnieniu od starszych braci zarówno Dominik, jak i Jakub nie angażowali się w życie polityczne⁶⁵.

Jedynym przedstawicielem kolejnego pokolenia linii kleckiej młodszej, który rozpoczął wykształcenie przed kasatą Towarzystwa, był Antoni Radziwiłł (ur. 1763), syn Józefa Mikołaja i Angeliki z Miączyńskich⁶⁶. Wychowywał się on w latach 1770–1772 w Słucku pod kierunkiem Franciszka Katenbringa, młodszego brata Józefa i byłego wykładowcy geografii i języka niemieckiego w warszawskim kolegium szlacheckim⁶⁷.

Linia szydlowiecka

Zasadniczy wpływ na wychowanie przedstawicieli linii szydlowieckiej wywarły sytuacja finansowa i przedwczesne zgony rodziców. Po śmierci Michała Antoniego (1721) dzieci Izabela i Leon Michał (1722–1751) pozostawały pod opieką matki Marianny z Sieślickich. Wprawdzie Leon Michał rozpoczął edukację w wileńskim konwiktie pijarów⁶⁸, ale po śmierci matki w 1736 r., zgodnie z decyzją opiekunów – stryja Mikołaja Faustyna i jego żony Barbary z Zawiszów, przeniósł się razem z siostrą do stolicy ordynackiej w lutym 1737 r.⁶⁹ 9 czerwca tegoż roku został wprowadzony do szkół publicznych przez samego „Rybeńkę”⁷⁰. 31 lipca 1738 r. ukończył kurs retoryki⁷¹. Dzięki protekcji „Rybeńki” Leon Michał obejmował kolejne funkcje wojskowe aż do stopnia generała majora wojska litewskiego i strażnika polnego w 1750 r. Ponadto więzi z dworem Franciszki Urszuli przyczyniły się do rozwinięcia jego zamiłowań do literatury i do jego ożenku z Anną Luizą z Mycielskich (1729–1771)⁷². Z tego związku wywodzili się synowie Mikołaj (1746–1795), Michał (ur. 1748) i Maciej (1749–1800) oraz jedna córka Teofila (ur. 1745). Bliskie kontakty ze stolicą ordynacką będą wpływały na losy potomków Leona Michała po jego przedwczesnej śmierci w marcu 1751 r. Do zacieśnienia tych więzi przy-

⁶³ Skład osobowy wileńskich szkół pijarskich w latach 1726–1810, Biblioteka Książąt Czartoryskich (dalej cyt.: BCzart), nr 1826, s. 125.

⁶⁴ Ibidem, s. 126–127.

⁶⁵ Z. Anusik, A. Stroynowski, op. cit., s. 96.

⁶⁶ „Kurier Warszawski” 1763, nr 7, 22 I 1763.

⁶⁷ *Katenbring (Katenbrigg) Franciszek*, w: EWJ, s. 273–274.

⁶⁸ W roku szkolnym 1731/1732 widniał w spisie uczniów jako *infimista*. BCzart, nr 1826, s. 4. Przez następne lata nie pojawiał się w katalogu. Obecność księcia wśród uczniów notowano ponownie w roku 1735/1736, gdy był zapisany do klasy syntaksy. Ibidem, s. 30.

⁶⁹ AGAD, AR, dz. IV, nr 331, L.M. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Nieśwież, 2 II 1737.

⁷⁰ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 883.

⁷¹ Ibidem, s. 927.

⁷² B. Judkowiak, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne, edytorskie*, Poznań 2013, s. 57–58, 85–88.

czyniło się w 1754 r. małżeństwo Anny Luizy z dotychczasowym opiekunem Michałem Kazimierzem „Rybeńką”, owdowiałym rok wcześniej⁷³.

W marcu 1751 r. oddano Teofilę pod opiekę hetmanowej Franciszki Urszuli. Chłopcy natomiast pozostali przy matce. Jako pierwszy wyszedł spod macierzyńskiej opieki Mikołaj, który został powierzony edukacji Hieronima Floriana⁷⁴. W latach 1755–1757 młody książę przebywał w Słucku⁷⁵. Jego edukację nadzorowali sekretarz Hieronima Floriana Onufry Korytyński oraz jezuici⁷⁶. Początkowo Mikołaj mieszkał w pałacu księżęcym na terenie dolnego zamku razem z Józefem Mikołajem⁷⁷. Z młodszych dzieci Leona Michała Anna Luiza przywiozła na dwór „Rybeńki” w lutym 1753 r. pięcioletniego syna Michała⁷⁸. Początek edukacji szkolnej w Nieświeżu przypadł na kolejny rok, gdy Michał przeniósł się z zamku do pałacu miejskiego, aby wygodniej uczęszczać w szkołach jezuickich⁷⁹. Najmłodszy Maciej pozostał natomiast przy matce do jesieni 1755 r., gdy został wprowadzony 7 listopada do szkół nieświejskich przez ojczyma „Rybeńkę”⁸⁰. Aż do 1758 r. Michał i Maciej otrzymywali początkowe wykształcenie w Nieświeżu.

Dalszy etap edukacji w latach 1758–1762 wiązał się z pobytem w jezuickim kolegium szlacheckim w Wilnie. Mikołaj, Maciej i Michał Radziwiłłowie przybyli do Wilna w lutym 1758 r. po uzgodnieniu warunków przyjęcia do ekskluzywnej placówki z regensem Adamem Abramowiczem, naówczas regensem wileńskiego konwiktuszlacheckiego⁸¹. W rozmowach pośredniczył kapelan nadworny hetmana Mikołaj Kuczewski. Dla braci Radziwiłłów wyznaczono osobnego dyrektora, nadzorującego przebieg ich edukacji. Początkowo pełnił tę funkcję Mikołaj Kossowski, którego umyślnie sprowadzono z Warszawy w maju 1758 r.⁸² Funkcję dyrektora książąt pełnił Kossowski do końca stycznia 1760 r., gdy wskutek podziału prowincji litewskiej powrócił do kolegium warszawskiego, należącego do nowo utworzonej prowincji mazowieckiej⁸³. Na jego miejsce wyznaczono Józefa Pażowskiego, nauczyciela poezji w Collegium Nobilium⁸⁴. W czasie pobytu wileńskiego młodzi Radziwiłłowie uczyli się podstaw gramatyki łacińskiej, francuskiej,

⁷³ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńką (1702–1762)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 305.

⁷⁴ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 1981.

⁷⁵ Wskazuje na to metryka jego listów. AGAD, AR, dz. IV, nr 539.

⁷⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 7346, O. Korytyński do H.F. Radziwiłła, Słuck, 3 V 1757.

⁷⁷ AGAD, AR, dz. V, nr 5940, W. Jasiński do H.F. Radziwiłła, Słuck, 14 X 1757.

⁷⁸ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 1899.

⁷⁹ Ibidem, s. 1967.

⁸⁰ Ibidem, s. 2023; AGAD, AR, dz. V, nr 339, M. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Nieśwież, 29 XII 1755.

⁸¹ „Kurier Polski” 1758, nr 10, Wilno, 22 II 1758; Diarium Collegii Academici Vilmensis 1752–1766, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej cyt.: LVIA), 1135–20, nr 303, k. 90; K. Puchowski, op. cit., s. 574.

⁸² LVIA, 1135–20, nr 303, k. 92v.

⁸³ Ibidem, k. 121.

⁸⁴ ARSI, Lituania 31, Catalogus triennalis provinciae Lituaniae 1761, k. 45r.

niemieckiej i włoskiej. Edukacja w stolicy Wielkiego Księstwa stwarzała dodatkowe możliwości występowania na różnych uroczystościach. 3 maja 1759 r. z okazji reasumpcji Trybunału Głównego litewskiego bracia grali w komedii przedstawionej przez konwiktorów w obecności hetmana⁸⁵. Przypadła im pierwszoplanowa rola również w innych uroczystościach o charakterze publicznym, jak wjeździe 6 grudnia 1759 r. do Wilna królewicza Karola, księcia kurlandzkiego. Z powodu nieobecności hetmana zadanie przywitania Wettyna w stolicy Wielkiego Księstwa powierzono Mikołajowi, który wystąpił zaraz po jezuitach jako pierwszy ze świeckich uczniów, wygłaszając mowę po francusku⁸⁶.

Dalsza edukacja książąt odbyła się w jezuickim kolegium szlacheckim w Warszawie. Mikołaj pojawił się tu już w roku szkolnym 1761/1762⁸⁷. Młodszy bracia Michał i Maciej przyjechali natomiast prawdopodobnie dopiero po śmierci hetmana⁸⁸. Podczas gdy Mikołaj pozostał w Warszawie do końca 1766 r.⁸⁹, Michał i Maciej pobierali naukę do roku szkolnego 1768/1769 łącznie. O wyborze stolicy jako miejsca edukacji musiała zdecydować Anna Luiza z Mycielskich, która uznawała warszawską placówkę za lepszą niż wileńską, zarzucając jezuitom litewskim brak postępów w nauce dzieci⁹⁰. Dodatkowym atutem warszawskiego Collegium Nobilium było oferowanie większych możliwości nawiązania kontaktów z elitą polityczną, a zwłaszcza z dworem królewskim. Fakt ten nabrał kluczowego znaczenia u schyłku panowania Augusta III, gdy z powodu wojny siedmioletniej król przebywał w Warszawie, oraz na początku panowania Stanisława Augusta. Elitarna placówka prowadzona przez jezuitów w Warszawie ofiarowała bogatszy program nauczania niż wileńska. W 1762 r. obejmował on oprócz historii, geografii, języka niemieckiego i francuskiego także osobne kursy architektury cywilnej i wojskowej oraz filozofii naturalnej⁹¹. Podobnie jak w Wilnie, w nauce pomagał książętom osobny dyrektor. Funkcję tę pełnili po kolei Chrystian Reder (1763/1764)⁹², Ignacy Nagurczewski (1765/1766)⁹³, Mikołaj Kossowski

⁸⁵ „Rybeńko” notował z satysfakcją: „dosyć pięknie reprezentowali, niech się dziatki uczą na podporę domu radziwiłłowskiego”. AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 2222.

⁸⁶ LVIA, 1135–20, nr 303, k. 116v; K. Puchowski, op. cit., s. 330.

⁸⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 539, M. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Warszawa, 28 XII 1761. W czerwcu kolejnego roku wygłaszał jednak podziękowania w Wilnie po pogrzebie ojczyrna.

⁸⁸ Za tym stwierdzeniem przemawia fakt, że w maju 1762 r. Józef Pażowski był nadal określany jako wychowawca książąt w Wilnie. LVIA, 1135–20, nr 303, k. 171.

⁸⁹ Jego ostatni list do matki z tego miasta pochodził z 22 listopada. W lipcu następnego roku pisał z Dreżna do Karola Stanisława. AGAD, AR, dz. IV, nr 540.

⁹⁰ AGAD, AR, dz. IV, nr 619, A.L. z Mycielskich Radziwiłłowa do K.S. Radziwiłła, Mir, 22 II 1764.

⁹¹ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, nr 4872, *Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae ex anno 1762 in annum 1763*, [Warszawa 1762], k. IV.

⁹² Archiwum Prowincji Polskiej Południowej Towarzystwa Jezusowego, nr 1758–II, *Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1763 in annum 1764*, [Warszawa 1763], s. 5.

⁹³ ARSI, Lituania 60, *Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1765 in annum 1766*, [Warszawa 1765], s. 5.

(1767/1768)⁹⁴ i Hieronim Wichert (1768/1769)⁹⁵. Nie obeszło się bez kłopotów finansowych. O wyłożone pieniądze zakonne musiał się upominać Reder w 1764 r.⁹⁶ Na edukacyjny pobyt w Warszawie przypadły też pierwsze kroki braci w wielkiej polityce. W marcu 1764 r. uczestniczyli w sejmiku generalnym pruskim w Grudziądzu, na którym stronnictwo radziwiłłowskie miało zrekompensować porażkę na litewskich sejmikach konwokacyjnych⁹⁷. Dalsze wystąpienia uniemożliwiły wygnanie „Panie Kochanku” i trudna pozycja, w której Anna Luiza znalazła się między pasierbem a antyradziwiłłowską konfederacją generalną litewską⁹⁸. Po powrocie „Panie Kochanku” do ojczyzny księżna Anna Luiza sprzeciwiała się planom angażowania synów w sejm obradujący pod wężem konfederacji radomskiej⁹⁹. Nie zaniechano jednak prób porozumienia z królem. W tym duchu należy odczytać mowę pochwalną na cześć Stanisława Augusta, wygłoszona przez Macieja w 1768 r.¹⁰⁰ Po ukończeniu nauki bracia wyjechali za granicę (Mikołaj już w 1767 r., Michał i Maciej w 1769 r.). Nie sposób tu śledzić ich trasy: warto natomiast podkreślić, że pobyty te nie stanowiły typowych podróży edukacyjnych, lecz wpisywały się w próby polepszenia pozycji rodu za pośrednictwem Drezna i innych zaprzyjaźnionych dworów. Po powrocie do kraju w 1771 r. książęta osiedli w Gdańsku.

Linia berdyczowska

Założyciele linii berdyczowskiej Mikołaj Faustyn i Barbara z Zawiszów żyli dość długo i byli na tyle zamożni, aby samodzielnie decydować o wychowaniu swoich dzieci. Decyzja o wysłaniu synów na naukę do Nieświeża w ich przypadku odzwierciedlała wzrost zainteresowania edukacją dworską jako sposobem zwiększania perspektyw kariery.

Dla pierworodnego syna Udalryka Krzysztofa Mikołaj Faustyn myślał o edukacji z rozmachem. W literaturze przedmiotu panuje opinia, że odbył studia u pijarów war-

⁹⁴ ARSI, Litwania 60, *Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1767 in annum 1768*, [Warszawa 1767], s. 5.

⁹⁵ ARSI, Litwania 60, *Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1768 in annum 1769*, [Warszawa 1768], s. 5.

⁹⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 12968, C. Reder do Michała Morawskiego, Warszawa, 7 VI 1764, 5 VII 1764, 19 [VIII] 1764.

⁹⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 619, A.L. z Mycielskich Radziwiłłowa do K.S. Radziwiłła, Mir, 22 II 1764; Matuszewicz, *Diariusz*, t. 2, op. cit., s. 471.

⁹⁸ Zob. J. Bajer, A. Mariani, *Macocha idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2014, 10, s. 281–311.

⁹⁹ Błagała pasierba, aby książęta nie zostali posłami na sejmiku pruskim „bo trzeba albo przeciwko Moskwie iść, albo przeciwko ojczyźnie”. AGAD, AR, dz. IV, nr 620, A.L. Radziwiłłowa do K.S. Radziwiłła, Drezno, 5 IX 1767.

¹⁰⁰ Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie*, op. cit., s. 437–439.

szawskich, po czym udał się w podróż zagraniczną¹⁰¹. W przypadku pierwszego etapu studiów brak potwierdzenia źródłowego. Jest natomiast pewne, że pierwotnie Mikołaj Faustyn zamierzał oddać syna pod opiekę jezuitów. W 1722 r. domagał się pozwolenia dla syna na mieszkanie w kolegium jezuickim w Warszawie u generała Michała Anioła Tamburinię. Prośba księcia spotkała się z odmową, którą przełożony generalny uzasadniał brakiem zwyczaju przyjmowania świeckich rezydentów¹⁰². W latach 1723–1725 Udalryk przebywał w Nieświeżu, gdzie najprawdopodobniej uczył się w kolegium jezuickim, zgłębiając znajomość języka francuskiego u Kazimierza Ernesta de Latoura¹⁰³. U pijarów warszawskich mógł się znaleźć po ukończeniu nauki w kolegium nieświeskim i przed wyruszeniem w edukacyjną podróż zagraniczną. Podczas tej ostatniej uczył się w Akademii Rycerskiej w Legnicy w roku szkolnym 1729/1730¹⁰⁴. Uzyskaną edukację należy oceniać pozytywnie. Jako jeden z niewielu męskich przedstawicieli rodu w tym okresie Udalryk przejawiał ambicje literackie. Po powrocie do kraju, w latach 30., podejmował pierwsze kroki w życiu publicznym, występując w kręgu „Rybeńki” i jego żony i pełniąc rolę pośrednika między nimi a ojcem Mikołajem Faustynem¹⁰⁵. W 1734 r. uzyskał koniuszostwo wielkie litewskie. W latach 40. jednak współpraca Udalryka z Nieświeżem osłabła, na czym ucierpiała też jego kariera¹⁰⁶.

Drugi syn Mikołaja Faustyna – Albrycht według Edwarda Kotłubaja miał uczyć się w kolegium pijarów w Warszawie¹⁰⁷. Informacja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w źródłach. Pewne jest natomiast, że książę naukę ukończył dość wcześnie, w wieku 16 lat, o czym zadecydowała potrzeba zaangażowania się w walkę polityczną po śmierci Augusta II¹⁰⁸. W ten kontekst wpisywało się objęcie przez niego starostwa rzeczywistego oraz małżeństwo z Anną z Chaleckich. Ograniczone kontakty ze stolicą ordynacką w okresie młodości i stosunkowo wysoka pozycja majątkowa w województwie mińskim pozwoliły mu odgrywać rolę polityczną relatywnie niezależną od bogatszych krewnych z Nieświeża¹⁰⁹.

Zgodnie z wolą ojca Jerzy i Stanisław wychowali się razem. W 1729 r. Mikołaj Faustyn domagał się ich przyjęcia do kolegium nowogródzkiego, podobnie jak wcześniej

¹⁰¹ M. Mycielski, *Radziwiłł Udalryk Krzysztof (1712–1770)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 373.

¹⁰² ARSI, Germania 117, M. Tamburini do M.F. Radziwiłła, Rzym, 18 IV 1722.

¹⁰³ AGAD, AR, dz. IV, nr 569, U. Radziwiłł do A.K. Radziwiłłowej, Nieśwież, 26 V 1723; U. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Nieśwież, 22 IX 1724.

¹⁰⁴ Ibidem, U. Radziwiłł do nieznanego adresata, Legnica, 12 XII 1729. Zob. J. Minkiewicz, *Polacy w legnickiej akademii rycerskiej*, „Szkice Legnickie” 1967, 4, s. 126, 132.

¹⁰⁵ AGAD, AR, dz. IV, nr 569, U. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Nieśwież, 12 XI 1736.

¹⁰⁶ M. Mycielski, *Radziwiłł Udalryk*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 373–374; Matuszewicz, *Diariusz*, t. 1, op. cit., s. 533–534.

¹⁰⁷ E. Kotłubaj, op. cit., s. 368.

¹⁰⁸ W. Szczygielski, *Radziwiłł Albrycht (1717 – zm. po 1790)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 148.

¹⁰⁹ W 1750 r. Albrycht objął łaskę marszałkowską Trybunału Głównego litewskiego. A. Matsuk, *Барацьба магнанцкіх групав у Вялікім княстве Літоўскім (1717–1763 гг.)*, Minsk 2010, s. 327.

czynił to z Udalrykiem w Warszawie. Ponieważ ojcowie Towarzystwa w Nowogródku wątpili w zgodność tych żądań z ustawami zakonnymi, wystosowali do Rzymu prośbę o podjęcie ostatecznej decyzji. Tym razem zapadła pozytywna odpowiedź Tamburinięgo¹¹⁰. W październiku 1734 r. Jerzy i Stanisław przybyli do Nieświeża wraz ze starszym bratem Albrychtem¹¹¹. Prawdopodobnie ten pobyt nie miał charakteru edukacyjnego, lecz wynikał z konieczności lepszego skoordynowania działań obu gałęzi rodu Radziwiłłów w okresie wojny sukcesyjnej. Z pewnością można tylko określić przebieg edukacji Stanisława, który w styczniu 1738 r. został oddany na edukację przez Mikołaja Faustyna do Nieświeża. Studia odbył w miejscowym kolegium jezuickim wraz z Leonem Michałem¹¹², z którym zdał egzamin z retoryki na końcu roku szkolnego 1737/1738¹¹³. W stolicy ordynackiej przebywał jeszcze na przełomie 1738 i 1739 r.¹¹⁴ Dzięki kontaktom nawiązanym w okresie studiów objął bracia Jerzy i Stanisław najbliżej współpracowali z dworem nieświeskim w kolejnych latach. Pierwszy został kandydatem hetmańskim na łaskę marszałkowską Trybunału Głównego litewskiego w 1744 r., a po śmierci ojca objął urząd wojewody nowogródzkiego¹¹⁵. Stanisław z kolei po ukończeniu nauki zdobywał stopnie oficerskie w wojsku litewskim pod protekcją „Rybeńki”, a następnie krajczostwo litewskie po rezygnacji stryja Marcina Mikołaja w 1752 r.¹¹⁶

Z wyjątkiem Jerzego wszyscy synowie Mikołaja Faustyna doczekali się potomków, którzy rozpoczęli naukę w przededniu kasaty Towarzystwa Jezusowego. Z małżeństwa Stanisława z Karoliną z Pocijów wywodzili się dwaj synowie: Mikołaj i Jerzy, urodzeni odpowiednio w 1751 i w 1753 r. Podczas pierwszych etapów wykształcenia domowego, które pobrali w Żyrmunach, przydano im jako guwernera Stanisława Bogusza Siostrzeńcewicz, wojskowego, konwertytę z kalwinizmu i przyszłego arcybiskupa mohylewskiego¹¹⁷. Z nim Radziwiłłowie przebywali również w pijarskim kolegium szlacheckim w Warszawie¹¹⁸. Ich edukacja zakończyła się w 1765 r.¹¹⁹. Dobra znajomość francuskiego

¹¹⁰ ARSI, Germania 117, M. Tamburino do M.F. Radziwiłła, Rzym, 1 X 1729.

¹¹¹ AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 864.

¹¹² Ibidem, s. 877.

¹¹³ Ibidem, s. 927.

¹¹⁴ AGAD, AR, dz. IV, nr 553, S. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Nieśwież, 25 X 1738 i 10 II 1739.

¹¹⁵ H. Dymnicka-Wołoszyńska, *Radziwiłł Jerzy (1721–1754)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 237.

¹¹⁶ W. Szczygielski, *Radziwiłł Stanisław (1722–1787)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 370.

¹¹⁷ AGAD, AR, dz. IV, nr 561, S. Radziwiłł do M.K. Radziwiłła, Żyrmuny, 4 IV 1758; R. Wołoszyński, *Siostrzeńcewicz (Bohusz-Siostrzeńcewicz, Siostrzeńcewicz-Bohusz) Stanisław Jan h. Strzała (1731–1826)*, w: PSB, t. 37, 1996, s. 375.

¹¹⁸ Wspominał o tym Stanisław Konarski, rekomendując Siostrzeńcewicza Wacławowi Piotrowi Rzewuskiemu i Józefowi Aleksandrowi Jabłonowskiemu. S. Konarski do W. Rzewuskiego, Warszawa, 17 IV 1764, w: *Listy Stanisława Konarskiego 1733–1771*, oprac. J. Nowak-Dłużewski, Warszawa 1962, s. 207. Ze stolicy pochodzą listy Jerzego z lat 1761–1763. Zob. AGAD, AR, dz. IV, nr 223.

¹¹⁹ O przyjeździe książąt do Wilna informowały „Gazety Wileńskie”. Mikołaj przebywał „na kuracji” u biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego, „Gazety Wileńskie” 1765, nr 42, 19 X 1765.

i niemieckiego ułatwiła Jerzemu karierę w wojsku austriackim, w którym służył do śmierci w 1780 r.

Albrycht, od 1747 r. żonaty ze starościanką rzeczycką Anną z Chaleckich, doczekał się syna Dominika Bernarda (1754–1798). Mimo bliskich kontaktów Albrychta z kolegiem mińskim syn uczył się początkowo w pijarskim konwiktzie szlacheckim w Wilnie, gdzie został zapisany w roku szkolnym 1764/1765 jako uczeń klasy gramatyki¹²⁰. Młody książę wyróżniał się aktywnością, dedykując matce tezy z historii w 1765 r.¹²¹ Od roku szkolnego 1765/1766 Dominik Bernard przebywał w warszawskim Collegium Nobilium jezuitów, gdzie nawiązał dobre relacje z Janem Wichertem, profesorem geografii w latach 1770–1772¹²². Podobnie jak w Wilnie, Dominik Bernard brał czynny udział w egzaminach publicznych. W 1767 r. wykazywał się wiedzą na temat geografii naturalnej, gramatyki francuskiej i łaciny¹²³. Cztery lata później opanował prawo narodów, geografię polityczną w języku polskim oraz historię rzymską aż do panowania Oktawiana Augusta¹²⁴.

Najpóźniej przyszedł na świat potomek Udalryka. Z pierwszego jego małżeństwa z Zofią z Rejów książę nie doczekał się bowiem potomków. Owdowiawszy i w kontekście ostrego sporu z krewnymi o schedę po rodzicach, Udalryk ożenił się ponownie z Eleonorą z Kamięńskich. Z tego związku urodził się w 1768 r. syn Mateusz. Sporządzając testament w maju 1770 r., Udalryk powierzył opiekę nad niepełnoletnim synem Karolowi Stanisławowi „Panie Kochanku” i Jakubowi Kamięńskiemu, łowczemu kamięnieckiemu. Wyznaaczył też na przyszłego nauczyciela syna pijara Adolfa Kamięńskiego¹²⁵, propagatora myśli Rousseau i Mably’ego¹²⁶.

Wnioski

Analiza przebiegu edukacji przedstawicieli bocznych linii rodu Radziwiłłów uprawnia do sformułowania kilku podsumowujących uwag. Pierwsza dotyczy udziału innych zakonów oprócz Towarzystwa Jezusowego: pijarów, teatynów i lazarystów. Na początku badanego okresu edukacja szkolna, pobierana często w kolegiach jezuickich, poprzedzała

¹²⁰ BCzart, nr 1826, s. 127.

¹²¹ *Experyment z historii świętej [...] wierszem okazany a na powinszowanie Annie z Chaleckich Radziwiłłowej matce ofiarowany r. 1765 miesiąca lipca dnia 26*, Wilno 1765.

¹²² AGAD, AR, dz. IV, nr 110, D.B. Radziwiłła do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 30 IV 1772.

¹²³ *Exercices sur les différents objets d'étude qui ont occupé pendant le cours de l'année les élèves du Collège des Nobles de Varsovie de la Compagnie de Jésus*, Varsovie [1767], k. 20v–21; „Wiadomości Warszawskie” 1767, nr 64, 12 VIII 1767.

¹²⁴ *Exercitationes literariae ex jure naturali, gentium, civili, communi, logica, metaphysica, physica, geometria, trigonometria, geographia naturalis ac politica, historia universalis ac particulari, mythologia, rhetorica, gramatica etc habitae in collegio nobilium Varsaviensi Societatis Jesu Anno MDLXXI*, Varsoviae 1771; „Wiadomości Warszawskie” 1771, nr 68, 24 VIII 1771.

¹²⁵ AGAD, AR, dz. XI, nr 209, Testament ks. Udalryka Radziwiłła, Berdyczów, 26 V 1770, s. 1.

¹²⁶ H. Hinz, R. Leszczyński, *Kamięński Bartłomiej (1737–1781)*, w: PSB, t. 11, 1964–1965, s. 528.

peregrynację zagraniczną. Ostatnie podróże tego typu odbywały się w latach 20. XVIII w. Później natomiast z nich zrezygnowano. Podobne zjawisko występowało w przypadku linii nieświeskiej: jako ostatni wyjechali Michał Kazimierz „Rybeńko” w latach 1721–1723 i jego młodszy brat Hieronim Florian w latach 1733–1736¹²⁷. Z kolei synowie „Rybeńki” Janusz Tadeusz i Karol Stanisław „Panie Kochanku” nie odbyli peregrynacji. Taki wybór edukacyjny, wyróżniający Radziwiłłów na tle innych rodów magnackich, należy tłumaczyć kilkoma czynnikami. Gdy podczas wojny sukcesyjnej Radziwiłłowie zaangażowali się po stronie elektora saskiego Fryderyka Augusta II, aktywność każdego dorastającego członka rodu stała się pożądana. W tym kontekście należy spojrzeć na rolę Udalryka i Albrychta Radziwiłłów jako pośredników między Mikołajem Faustynem a dworem nieświeskim. W przypadku przedstawicieli linii szydlowieckiej, pozostających po opieką „Rybeńki” i jego żony Franciszki Urszuli, rezygnację z podróży zagranicznej należy wyjaśnić postawą pana na Nieświeżu, który uważał wczesne rozpoczęcie kariery publicznej za priorytet w porównaniu z peregrynacją zagraniczną¹²⁸. Tymi względami „Rybeńko” kierował się zarówno w przypadku synów, jak i innych podopiecznych.

Obok rezygnacji z podróży zagranicznej drugą nowością pojawiającą się w badanym okresie była kariera kościelna. Radziwiłłom brakowało tradycji rodzinnych w tej sferze¹²⁹. Ze względu na wysoką pozycję majątkową rodu i skromne uposażenia Kościoła na Litwie atrakcyjność kariery w szeregach duchowieństwa była niska. Dla przedstawicieli bocznych linii rodu sytuacja zmieniła się w połowie XVIII w., gdy do stanu duchownego wstąpił z własnej inicjatywy Antoni Mikołaj. Podobną rolę przewidywano dla jego młodszego brata Michała Hieronima, który jednak ostatecznie pozostał świeckim. Ze względu na planowaną karierę bracia pobierali wykształcenie odpowiednio w seminarium teatyńskim we Lwowie i w misjonarskim w Warszawie.

Nie wszystkim opiekunom przyświecała idea aktywności na rzecz państwa i Kościoła. Świadczy o tym postać Hieronima Floriana, który unikając aktywności publicznej, nie oczekiwał jej też od uboższych krewnych. Józef Mikołaj był traktowany niczym więzień, podobnie jak jego ojciec Marcin Mikołaj. Krajczyk miał pozwolenie na jedną przejażdżkę kolaską tygodniowo, mimo że lekarze mu zalecali ruch. Edukacja w ujęciu Hieronima Floriana przypominała bardziej dryl wojskowy. Józef Mikołaj przebywał w maneżu i obozie, gdzie zgodnie z wolą opiekuna ćwiczył „handgryfy”, czyli ruchy bronią¹³⁰. Ponadto był utrzymywany w najsurowszej dyscyplinie, o czym świadczy epizod z lipca 1754 r. Wyszło wtedy na jaw, że książę bawił się z żoną podłowczego Młodzianowskiego, potajemnie sprowadzoną w nocy przez pазia Kaszyca, krajczyca

¹²⁷ A. Mariani, *Podróż zagraniczna*, op. cit.; P. Gad, *Hieronim Florian ks. Radziwiłł (1715–1760) ofiara czarnej legendy?*, Warszawa 2022, s. 32, 54–68.

¹²⁸ AGAD, AR, dz. IV, nr 438, M.K. Radziwiłł do H.F. Radziwiłła, Grodno, 10 VII 1749.

¹²⁹ Ostatnim przedstawicielem rodu, który obrał ścieżkę duchowną, był kardynał Jerzy Radziwiłł. W. Müller, *Radziwiłł Jerzy (1556–1600)*, w: PSB, t. 30, op. cit., s. 229–234.

¹³⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 16550, M. Tukało do H.F. Radziwiłła, Słuck, 9 VII 1753.

mściśławskiego, po zaślęciu Tukały. Reakcja księcia była bardzo ostra: kazał aresztować Kaszyca i nakłonić lokaja do zeznań. Gdyby ten potwierdził zarzuty, Hieronim Florian zalecał wymierzyć karę 400 różg Kaszycowi i oddalić go natychmiast, a 60 różg ordynatowi. Ludzie, którzy potajemnie pożyczali mu pieniądze, mieli być ćwiczani pod pręgierzem, dostając po 200 różg. Opiekun zalecał też „nadzieję prędkiego z opieki wyjścia wyperswadować, że i sto lat przejdzie, a wolny z niej nie będzie, póki żyje ojciec”¹³¹. Stąd wynikał opóźniony start Józefa Mikołaja w życiu publicznym, który nastąpił dopiero po śmierci autorytarnego opiekuna.

O wyborze szkoły decydowało wiele czynników. Najczęściej edukację pobierano w Nieświeżu ze względu na rolę Radziwiłłów jako patronów miejscowego kolegium i obecność dworu książęcego. W odróżnieniu od dzieci właściciela miasta, którzy wraz z rozpoczęciem edukacji szkolnej przenosili się do pałacu miejskiego i otrzymywali samodzielny dwór, to przedstawiciele bocznych linii rodu dopiero byli wprowadzani do otoczenia „Rybeńki” i jego małżonki. Kolegium nieświeskie nie stanowiło jednak jedynej placówki uczęszczanej przez młodych Radziwiłłów. Atrakcyjnym ośrodkiem była Warszawa ze względu na charakter stołeczny tego miasta i obecność dworu królewskiego. Wykształcili się tam zarówno synowie Dominika Mikołaja, jak i niektórzy przedstawiciele późniejszych pokoleń. Zastanawiający jest natomiast brak większego zainteresowania Radziwiłłów Akademią Wileńską, w której przecież kształciła się elita intelektualna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Atrakcyjność Wilna podniosło dopiero utworzenie pijarskiego i jezuickiego kolegium szlacheckiego. Wilno jednak miało swoje atuty pod względem życia publicznego: obradował bowiem tu Trybunał Główny litewski, który w XVIII w. stanowił ogniwo walki politycznej na Litwie. Na ogół jednak uważano, że Warszawa jest lepszym miejscem edukacji, stąd dążono do przenoszenia wychowanków znad Wilii do stolicy Rzeczypospolitej. Tak było w przypadku synów Anny Luizy z Mycielskich Mikołaja, Michała i Macieja Radziwiłłów. Minusem Warszawy były wysokie koszty pobytu, które nie zawsze rodzice byli w stanie opłacać. Dlatego zdarzały się też przeprowadzki w przeciwnym kierunku – z Warszawy do Wilna, tak jak miało to miejsce z synami Marty z Trębickich – Dominika i Jakuba. Na uwagę zasługują wreszcie pozostałe ośrodki, w których podczas badanego okresu Radziwiłłowie pobierali wykształcenie: Braniewo, Nowogródek i Słuck. O wyborze warmińskiego miasta mógł decydować zarówno prestiż kolegium, które ofiarowało cały program studiów, łącznie z teologią, ale też jego lokalizacja. Prusy Królewskie stanowiły często punkt wyjścia dla peregrynacji zagranicznej: udoskonalano tu bowiem znajomość języka niemieckiego i zaopatrywano się w przedmioty niezbędne do podróży¹³². Mimo sesji trybunalskich i charakteru stolicy wojewódzkiej Nowogródek pozostawał ośrodkiem prowincjonalnym. Wybór tego miasta dla edukacji synów Mikołaja Faustyna wynikał prawdopodobnie ze sprawowania przez

¹³¹ AGAD, AR, dz. IV, nr 141: H.F. Radziwiłł do Wendorffa, Rozkosz, 7 VII 1754.

¹³² Zob. *Podróże litewskiego magnata do Gdańska... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.

niego urzędu wojewody. Silna pozycja urzędnika ułatwiała uzyskanie odpowiednich warunków bytowych wbrew niechęci jezuitów do udzielania stancji osobom postronnym. W każdym razie Nowogródek okazał się przejściowym etapem, ponieważ najmłodszy syn wojewody – Stanisław kontynuował naukę w Nieświeżu. Po przejściu dóbr neuburskich przez Radziwiłłów nieświeskich nad Słuckiem władał Hieronim Florian Radziwiłł. Ze względu na opłakany stan, w jakim znajdowała się druga szkoła średnia we własnych posiadłościach – Akademia Bialska¹³³, książę chorąży kierował swoich podopiecznych do jezuitów słuckich mimo niechęci do tego zakonu.

Wybór dotyczył nie tylko miejsca, ale i zgromadzenia zakonnego, któremu powierzano edukację potomków. W tym zakresie jezuiti mieli niekwestionowaną przewagę, co wynikało z roli Radziwiłłów jako głównych protektorów Towarzystwa Jezusowego na Litwie. Niekiedy na korzyść zakonu św. Ignacego Loyoli przemawiały też więzi pokrewieństwa. Na przykład Marta z Trębickich powierzyła początki edukacji najmłodszego syna Jakuba stryjowi Bogusławowi, który później namawiał ją do oddania dzieci do jezuickiego Collegium Nobilium w Warszawie¹³⁴. Główną alternatywę wobec jezuitów stanowiło Zgromadzenie Szkół Pobożnych. Leon Michał, pogrobowy syn Michała Antoniego, pobierał na przykład początki nauki u pijarów wileńskich. Za tym wyborem stała najpewniej matka Marianna z Siesickich, której rodzina była blisko związana z zakonem św. Józefa Kalasancjusza¹³⁵. Podobne więzi pokrewieństwa istniały między drugą żoną Udalryka – Eleonorą z Kamińskich a pijarem Adolfem Kamińskim. Wspomniane przypadki wskazują też na ważny głos wdów przy wyborze edukacji własnych dzieci pomimo formalnej kurateli ze strony krewnych.

Na odrębną uwagę zasługuje podejście Hieronima Floriana Radziwiłła do wyboru nauczycieli dla swoich podopiecznych. Książę chorąży, sam będący wychowankiem jezuitów Jana Poszakowskiego, był wrogo nastawiony do Towarzystwa. Świadczy o tym instrukcja dotycząca edukacji własnych dzieci, których zresztą się nie doczekał. Odrzucał w niej wybór jezuitów na rzecz pijarów¹³⁶. W przypadku wychowania Józefa Mikołaja Hieronim Florian korzystał jednak początkowo z usług jezuitów Ignacego Petrycego i Kajetana Borowskiego. Pijarem był dopiero kolejny wychowawca – Maciej Tukałło, który zdołał zdobyć zaufa-

¹³³ Z. Ruta, J. Ryś, *Kolonia akademicka i szkoła podwydziałowa w Białej Podlaskiej w XVIII wieku*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania” 1993, 4, s. 71–73.

¹³⁴ Na wieść, że księżna zamierza oddać synów pijarom, stryj ją ostrzegął, „aby nie czyniła krzywdy jezuitom, mając w tym zakonie krew swoją”. AGAD, AR, dz. V, nr 14613, B. Trębicki do M. z Trębickich Radziwiłłowej, Brześć Litewski, 2 XI 1757.

¹³⁵ W spisie konwiktów widnieją jej krewni Józef i Antoni Siesiccy w 1736 r. BCzart, nr 1826, s. 32. Ponadto w swoim testamencie Marianna wyznaczyła fundację dla tego zakonu w Siesicach. AGAD, AR, dz. XI, nr 212, s. 29.

¹³⁶ „Dyrektora onym proszę, by nie był jezuita, od których diabelska *restrictio mentis* się uczy, którą świat przerzucić można z skrupulem i od Ojca Świętego nie rezolwowanym, dla czego, by pijar był proszę. Którzy tych wieków łatwiejsze metodum dla pojęcia młodzieży nauk mają i nie są chytry, a bardziej jeszcze szalbie-rze, o których wyżej wspomnianych nie trudno”. *Hieronima Floriana Radziwiłła dziariusze i pisma różne*, oprac. M. Brzezina, Warszawa 1998, s. 186. W 1756 r. Hieronim Florian zalecił przebywającemu w Wilnie Tukalle nabycie pisma antyjezuickiego Hieronima Zahorowskiego *Monita secreta*. AGAD, AR, dz. V, nr 16550, M. Tukałło do H.F. Radziwiłła, Wilno, 7 VIII 1756.

nie księcia. Duchowny wyszedł obronną ręką z nocnej afery z udziałem Młodzianowskiej, mimo że Hieronim Florian polecił zbadać jego ewentualną odpowiedzialność¹³⁷.

Wychowawców dobierano spośród zakonników o ponadprzeciętnych kwalifikacjach. Dotyczyło to nie tylko prywatnych nauczycieli, ale też specjalnych opiekunów wyznaczonych na czas pobytu w kolegium szlacheckim. Mikołaj Kossowski był absolwentem dwuletniego kursu matematyki w Marsylii. Wykształcenie matematyczne miał też Piotr Borowski, który w latach 1742–1747 był misjonarzem na Krymie i jako nadworny kapelan Hieronima Floriana rysował latarnie do zamku białskiego¹³⁸. Z kolei Józef Pażowski uzyskał w 1752 r. stopień doktora filozofii i sztuk wyzwolonych na Akademii Wileńskiej¹³⁹. Także pijarzy Maciej Tukałło czy Adolf Kamiński należeli do wybitnych postaci w swoim zgromadzeniu. Zakres kompetencji wychowawców był szeroki. Przykładowo Chrystian Reder troszczył się o odpowiednie warunki bytowe podopiecznych Mikołaja, Michała i Macieja Radziwiłłów w Warszawie, polecając opiekunowi m.in. zakup karety¹⁴⁰ i dobierając osobistą służbę książąt¹⁴¹. Szerokie kompetencje, typowe dla guwernera, miał też Maciej Tukałło, który nie tylko nadzorował cały proces wychowania, ale i pilnował punktualnego podawania posiłków o naznaczonych godzinach¹⁴².

Relacje między nauczycielami a wychowankami układały się różnie i w dużej mierze zależały od metod zalecanych przez opiekunów. Negatywny był stosunek Józefa Mikołaja do Ignacego Petrycego. Zgodnie z wolą mocodawcy zarówno Petrycy, jak i jego następcą Kajetan Borowski osobiście wymierzali kary fizyczne, co stało w sprzeczności z prawodawstwem zakonnym, które przewidywało dla egzekwowania kar osobnego korektora¹⁴³. Ponadto nadrabiali zaległości w nauce kosztem odpoczynku i ruchu fizycznego. Problematycznym wychowankiem pozostawał Józef Mikołaj także pod nadzorem Tukałły. Wkrótce po przybyciu pijara krajczyc spoliczkował Morawskiego¹⁴⁴. W koszarowej atmosferze Słucka istną pasją księcia stało się strzelanie. Nie obyło się to bez narażenia życia, ponieważ w 1755 r. został ranny wyniku wystrzału źle nabitej broni¹⁴⁵. W celu pozyskiwania

¹³⁷ Gdyby się okazało, że „klecha” zaniedbał nadzór nad podopiecznym, nakazał jego wydalenie i wprowadzenie na jego miejsca jezuitę, byle „diabelsko ostrego”. AGAD, AR, dz. IV, nr 141, H.F. Radziwiłł do Wendorffa, Rozkosz, 7 VII 1754.

¹³⁸ AGAD, AR, dz. V, nr 16550, K. Borowski do H.F. Radziwiłła, Słuck, 23 III 1753; Słuck, 7 IV 1753.

¹³⁹ *Akademijos laurai. Arba laipsnių teikimo ir daktaro, licenciato, magistro ir bakalauro laipsnių siekiančiųjų Vilniaus Jezaus Draugijos Akademijoje knyga, surašyta ir sudaruta 1650 metais*, red. M. Svirkas et al., Vilnius 1997, s. 230.

¹⁴⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 12968, C. Reder do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 2 I 1764; Warszawa, 30 IV 1764.

¹⁴¹ Ibidem, C. Reder do K.S. Radziwiłła Warszawa, 7 VI 1764.

¹⁴² AGAD, AR, dz. V, nr 16550, M. Tukałło do H.F. Radziwiłła, Słuck, 17 VII 1754.

¹⁴³ AGAD, AR, dz. V, nr 15511, I. Petrycy do H.F. Radziwiłła, Słuck, b.m.d. Według Borowskiego „kary i plagi liczne” są „pobudką osobliwszą czyli ostrą ostrogą [...] ku gorętszej w naukach pilności, na którą się dotąd skarżyć nie mogę”. AGAD, AR, dz. V, nr 1122, P. Borowski do H.F. Radziwiłła, Słuck, 27 II 1753.

¹⁴⁴ AGAD, AR, dz. V, nr 16550, M. Tukałło do H.F. Radziwiłła, Słuck, 1 XI 1756.

¹⁴⁵ AGAD, AR, dz. VI, nr II–80a, s. 2012; M. Matuszewicz, *Diariusz*, t. 1, op. cit., s. 555.

dotatkowych ilości prochu i amunicji książę ponadto zaciągał długi, które spłacał rozdaniem ubrań z własnej garderoby. Józef Mikołaj nie był zresztą jedyną ofiarą metod wychowawczych stosowanych w kręgu Hieronima Floriana. W podobny sposób Onufry Korytyński, eksjezuita i sekretarz księcia chorążego, obchodził się z Mikołajem, synem Leona Michała i Anny Luizy z Mycielskich podczas jego pobytu w Słucku¹⁴⁶. Fizyczna przemoc nie należała jednak do normy. Podopieczni dworu „Rybeńki” byli traktowani zdecydowanie łagodniej, podobnie zresztą jak synowie hetmana Janusza Tadeusza i Karola Stanisława. Wielu wychowawców umiało pozyskać zaufanie i szacunek podopiecznych. Słowa uznania wyrażał pod adresem Jana Wicherta Dominik Bernard, który prosił rodzinę o umożliwienie dalszej nauki przy boku dotychczasowego nauczyciela po jego odjeździe z Warszawy i narzekał na zaniedbanie ze strony rektora Karola Wyrwicza¹⁴⁷.

Pod względem przedmiotów i treści nauczania nie było zasadniczej różnicy między liniami bocznymi a nieświeską gałęzią rodu. Łacina i retoryka stanowiły wciąż podstawę edukacji humanistycznej. O stabilności tego modelu edukacyjnego świadczy korzystanie z materiałów opracowanych przez wychowawców poprzedniego pokolenia¹⁴⁸. Dużą wagę przywiązywano też do znajomości języków nowożytnych, szczególnie francuszczyzny. Języki nowożytne były również doceniane w kształceniu przyszłych duchownych, o czym świadczą seminaria teatyńskie i misjonarskie. Ponieważ nie zawsze duchowni znali ten język, obecność podopiecznych na dworze stwarzała możliwość dokończenia się w tym zakresie. Prowadzenie rozmów po francusku zalecał Hieronim Florian w przypadku edukacji Józefa Mikołaja¹⁴⁹. Kolegia szlacheckie ofiarowały szerszy wachlarz przedmiotów: oprócz francuskiego uczono też niemieckiego i włoskiego, prawa, historii i geografii, rysunku oraz dyscyplin ścisłych (matematyka, geometria i fizyka doświadczalna). W niektórych z nich Radziwiłłowie popisywali się wiedzą podczas egzaminów publicznych. Prywatne lekcje pobierano też w dyscyplinach rycerskich: jazda konna, szermierka i tańiec¹⁵⁰. W kolegiach szlacheckich służyli do tego odpowiedni instruktorzy, zwani metrami (od francuskiego *maitre*)¹⁵¹.

¹⁴⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 7346, O. Korytyński do H.F. Radziwiłła, Słuck, 3 V 1757; Słuck, 2 VI 1757.

¹⁴⁷ „Książdz Wyrwicz rektor, przeciwnej familii przywiązany, niewiele dba o mnie. Książdz Wichert tyle swym staraniem wszędzie mnie zalecał. On mnie prócz nauk wszelkich i filozofii, bom pod nim słucał, postępowania z ludźmi, i pożytecznego obcowania uczył nawet ekonomii, w której biegły bardzo, wszędzie mi estymacją i szacunek jednając. Z każdej okoliczności czynił przestrogi i formował zdanie”. AGAD, AR, dz. IV, nr 110, D.B. Radziwiłł do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 30 IV 1772.

¹⁴⁸ Przykładowo Ignacy Petrycy korzystał z wykładów Jana Poszakowskiego dla Hieronima Floriana Radziwiłła. AGAD, AR, dz. V, nr 12212, J. Poszakowski do H.F. Radziwiłła, Nieśwież, 18 IV 1751.

¹⁴⁹ W nauce tego języka pomagali nie tylko Tukałło, ale i urzędnicy książęcy obcego pochodzenia: Afrykanus Honoriusz Goffaux i chorąży Noiret. AGAD, AR, dz. V, nr 4388, A.H. Goffaux do H.F. Radziwiłła, Słuck, 2 III 1753; ibidem, nr 571/IV–V, Beringer do H.F. Radziwiłła, Słuck, 14 II 1754; Słuck, 20 II 1754.

¹⁵⁰ „Znacznie się poprawił, w takt i z manierą i żywnością tańczując”. AGAD, AR, dz. V, nr 1122, P. Borowski do H.F. Radziwiłła, Słuck, 15 I 1753.

¹⁵¹ AGAD, AR, dz. V, nr 12968, C. Reder do K.S. Radziwiłła, Warszawa, 7 VI 1764, 5 VII 1764, 19 [VIII] 1764.

Spojrzenie na program nauczania pozwala stwierdzić, że mimo słabszej pozycji majątkowej członkowie bocznych linii rodu Radziwiłłów pobierali wykształcenie, jakie się należało przedstawicielom jednego z najbardziej wpływowych rodów magnackich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Opiekę nad tym procesem sprawowali ordynaci na Nieświeżu, którzy w dobrze wykształconych krewnych upatrywali nie konkurentów, lecz współpracowników i sojuszników. Mimo rezygnacji z podróży zagranicznej pobyt w kolegiach szlacheckich sprzyjał zdobywaniu wiedzy i kompetencji przydatnych dla przyszłej kariery publicznej. Instytucje tego typu były wybierane przez członków rodu od lat 50. XVIII w. Kolegia szlacheckie tworzyły bezpieczną przestrzeń dla pierwszych wystąpień publicznych. Działo się to nawet wtedy, kiedy bezpośredni udział w życiu politycznym stawał się niemożliwy, jak wskazuje mowa Macieja Radziwiłła z 1768 r. Ponadto ścisły nadzór duchownych zapobiegał negatywnym wpływom spolegliwych rodziców, który można zauważyć na przykładzie edukacji synów Michała Kazimierza „Rybeński”. W porównaniu z nimi członkowie linii kleckiej młodszej, szydłowieckiej i berdyczowskiej pobierali na ogół staranniejsze wykształcenie. Gdy na początku panowania Stanisława Augusta osłabła pozycja ordynatów nieświeskich, dobra edukacja sprzyjała odgrywaniu samodzielnej roli politycznej i awansowi urzędniczemu.

Bibliografia

Źródła wydane

- „Gazety Wileńskie” 1765, nr 42.
„Kurier Warszawski” 1763, nr 7.
„Kurier Polski” 1750, nr 766; 1758, nr 10.
„Wiadomości Warszawskie” 1767, nr 64.
„Wiadomości Warszawskie” 1771, nr 68.
Akademijos laurai. Arba laipsnių teikimo ir daktaro, licenciato, magistro ir bakalauro laipsnių siekiančiųjų Vilniaus Jezaus Draugijos Akademijoje knyga, surašyta ir sudaruta 1650 metais, red. M. Svirkas et al., Vilnius 1997.
Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae ex anno 1762 in annum 1763, [Warszawa 1762].
Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1763 in annum 1764, [Warszawa 1763].
Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1765 in annum 1766, [Warszawa 1765].
Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1767 in annum 1768, [Warszawa 1767].
Catalogus personarum et officiorum provinciae Masoviae Societatis Iesu ex anno 1768 in annum 1769, [Warszawa 1768].
Exercices sur les différents objets d'étude qui ont occupé pendant le cours de l'année les élèves du Collège des Nobles de Varsovie de la Compagnie de Jésus, Varsovie [1767].
Exercitationes literariae ex jure naturali, gentium, civili, communi, logica, metaphysica, physica, geometria, trigonometria, geographia naturali ac politica, historia universali ac particulari,

- mythologia, rhetorica, gramatica etc habitae in collegio nobilium Varsaviensi Societatis Jesu Anno MDLXXI, Varsoviae 1771.*
- Experyment z historii świętej [...] wierszem okazany a na powinszowanie Annie z Chaleckich Radziwillowej matce ofiarowany r. 1765 miesiąca lipca dnia 26, Wilno 1765.*
- Hieronima Floriana Radziwilla diariusze i pisma różne, oprac. M. Brzezina, Warszawa 1998.*
- Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773 i 1774, oprac. A. Mariani, Poznań 2020.*
- Listy Stanisława Konarskiego 1733–1771, oprac. J. Nowak-Dłużewski, Warszawa 1962.*
- Maiestas honoris Vaticani regis Caroli VI Romanorum imperatoris trophaeis exornata, Ioannis III regis Poloniarum maiestate et praesentia coronata atque Cardinali Henrico de La Grange Arquyan Mariae Casimirae genitori proposita, [Warszawa 1696].*
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 1–2, oprac. B. Królikowski, Z. Zielińska, Warszawa 1986.
- Podróże litewskiego magnata do Gdańska... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwilla „Rybeński”, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2013.*
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, oprac. J. Woliński, t. 2, Wrocław 2004.

Opracowania

- Anusik Z., Stroynowski A., *Problemy majątkowe Radziwłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, 48, s. 79–117.
- Bajer J., Mariani A., *Macocha idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwillowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765)*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2014, 10, s. 281–311.
- Bączkowski M.J., *Akademia Rycerska w Nieświeżu i radziwillowskie korpusy kadetów w XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia” 1994, 10, s. 17–50.
- Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce: studjum z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint 2003).
- Chachaj M., *Zagraniczna edukacja Radziwłłów: od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.
- Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*, oprac. W. Korotaj, Wrocław 1976.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwłł Antoni Mikołaj (1741–1778)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 155–156.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwłł Jerzy (1721–1754)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 237–238.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwłł Józef Mikołaj (1736–1813)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 238–240.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwłł Marcin Mikołaj (1705–1782)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 290–291.
- Dymnicka-Wołoszyńska H., *Radziwłł Michał Kazimierz zw. Rybeńką (1702–1762)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 299–306.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996.
- Gad P., *Hieronim Florian ks. Radziwłł (1715–1760) ofiara czarnej legendy?*, Warszawa 2022.
- Hinz H., Leszczyński R., *Kamieński Bartłomiej (1737–1781)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 11, 1964–1965, s. 527–529.

- Judkowiak B., *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne, edytorskie*, Poznań 2013.
- Karkucińska W., *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746): działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.
- Kottubaj E., *Galerja nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno 1857.
- Kozaczka M., *Poczet ordynatów Zamoyskich*, Lublin 2004.
- Lesińska K., *Radziwiłł Michał Hieronim (1744–1831)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 306–309.
- Mariani A., *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1721–1723). Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej*, w: *Europejski wiek osiemnasty – uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski et al., Kraków 2013, s. 211–220.
- Matsuk A., *Барацьба магнацкіх групавак у Вялікім княстве Літоўскім (1717–1763 гг.)*, Minsk 2010.
- Minkiewicz J., *Polacy w legnickiej Akademii Rycerskiej*, „Szkice Legnickie” 1967, 4, s. 117–132.
- Müller W., *Radziwiłł Jerzy (1556–1600)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 229–234.
- Mycielski M., *Radziwiłł Udalryk Krzysztof (1712–1770)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 373–375.
- Perlakowski A., *W kręgu skłóconej rodziny. Uwagi o małżeństwie Doroty Henriety z Przebendowskich Radziwiłłowej z Janem Mikołajem Radziwiłłem*, w: *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji, Wrocław 23–24 października 2004 r.*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 195–205.
- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.
- Rachuba A., *Radziwiłł Dominik Mikołaj (1653–1697)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s. 173–176.
- Rachuba A., *Radziwiłł Jan Mikołaj (1681–1729)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 199–202.
- Ruta Z., Ryś J., *Kolonia akademicka i szkoła podwydziałowa w Białej Podlaskiej w XVIII wieku*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania” 1993, 4, s. 57–121.
- Sokołowski W., *Studia i peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów w latach 1595–1603 (Model edukacji syna magnackiego na przełomie XVI i XVII w.)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1992, 35, s. 3–35.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowni katolicycy w roli prywatnych nauczycieli i wychowawców na dworze Radziwiłłów nieświeżskich w XVIII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2006, 44, s. 209–230.
- Szczygielski W., *Radziwiłł Albrycht (1717– zm. po 1790)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 1987, s. 148–150.
- Szczygielski W., *Radziwiłł Stanisław (1722–1787)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, s. 370–371.
- Szerszeń M., *Rejs Michała Kazimierza Radziwiłła rzekami Europy (30 lipca – 28 września 1722)*, „Przegląd Historyczny” 2006, 97/3, s. 367–384.
- Szklarska E., *Radziwiłł Mikołaj Faustyn (1688–1746)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, s. 361–363.
- Tazbir J., *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1993.
- Tomczak R., *Podróż młodego magnata do szkół – książę Janusz Radziwiłł w cudzych krajach (1628–1633)*, w: *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań*, cz. 2, red. K. Puchowski, Warszawa 2018, s. 125–148.
- Wołoszyński R., *Sięstrzeńcewicz Stanisław Jan (1731–1826)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 37, 1996, s. 375–380.
- Żołądź D., *Idealy edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa–Poznań 1990.